

ОТ РЪКОПИСА КЪМ ИЗДАТЕЛСКАТА ТРАДИЦИЯ
Търновската книжовна школа и началото на българската пътеписна
литература

Лъчезар ГЕОРГИЕВ (Велико Търново)

Пътеписът е сред най-старите жанрове в публицистиката. Той се появява далеч преди да се появи печатът като водещо информационно средство за комуникация в обществото. Далеч назад във времето излизат на бял свят пътеписни съчинения на неуморни пътешественици, които разказват за посетени далечни земи, непознати народи, обичаи, природни забележителности и явления. Още много векове назад преди началото на „Гутенберговата галактика“ пътеписът носи в себе си своеобразната философия на новото и непознатото; на знанието за другите отвъд традиционните обичаи и представи.

Пътеписът е художествено-публицистична форма на съчинение, при която се използва наративният (повествователният) подход, за да се предадат впечатления и описания на конкретни пътувания до даден обект (страна, местност или селища с природни забележителности), както и във връзка с очаквано или случващо се в момента събитие. Когато се акцентира повече на случката, събитието, а в структурата са налице фабулни елементи, определена идея, подтекстови внушения, говорим за художествен пътепис.

Началото на пътеписната литература е свързано с българската ръкописна традиция и най-вече с Търновската книжовна школа. Данни за възникването на проскинитарии, т.е. пътеписи в същинския им вид, се появяват по българските земи в Късното средновековие. В редица съчинения присъства пътеписното, географски описателното начало. Пътуванията до свещените места Йерусалим, Палестина, Синай и Атон, отразени в старобългарската ни книжнина, се считат за географски описания. Презвитер Козма споменава за словоохотливи странстващи монаси, които след завръщането си по домовете описват видяното по чужди страни, без да споменава за конкретен писмен източник (8, с. 516). Подобни пътеписни описания намираме в пространните жития на Кирил и Мето-

дий, житията на Наум, Иван Рилски и Ромил Видински, житието на св. Петка Търновска, но и в издания с художествени белетристични акценти като Българския апокрифен летопис, Солунската легенда (пак там). Иван Дуйчев в изследването си „Географски описания и средновековната българска книжнина“ (В: С б о р н и к в чест на акад. Никола Михов. С., 1959, с. 163 и следв.) изтъква и други старобългарски съчинения като *Шестоднев* на Йоан Екзарх, съдържащи сведения за планини, реки и морета. Една от първите преводни пътеписни книги в ранното ни Средновековие е съчинението на Козма Индикоплов „Християнска топография“. Написаната от александрийския търговец книга (между 547—549 г.) първо е преведена на старобългарски, а сетне се разпространява сред сърби и руси. Пътеписният разказ запознава тогавашния читател с много непознати за него територии, пространства, растения, животни. Авторът споделя непринудено и достъпно за пътуванията си до по-близки земи — черноморските територии, Близкия изток и арабските страни, но и до по-отдалечени места като Източна Африка, остров Цейлон, Индия, Китай, Абисиния.

Далеч по-късно, в епилога на Втората българска държава, през 1360 г. се появява *Бдинският сборник*. Той съдържа жития на светици в превод от гръцки на старобългарски. Съставен е по разпореждане на царица Ана. В Бдинския сборник (съхраняван в гр. Гент, Кралство Белгия, университетска библиотека) се натъкваме на истински пътепис „Слово за светите места в Ерусалим“ (л. 458—473), който, макар да е композиран без уводна и заключителна част, наред с разказа за Йерусалим в контекста на Новия завет описва пътуване до свещения град, споменавайки за библейски местности, събития и личности, архитектурни църковноисторически забележителности, като преплита легендата с гледната точка на съвременника пътешественик. Изреченията са кратки и стегнати, пълни с полезна информация. Самият автор говори тъй, сякаш е непосредствен очевидец на даденото събитие: „...Светата планина Сион. Тук мястото и църквата „Литострат“. Тук Пилат би Исус и го предаде на разпятие...“ (8, с. 336) и по-нататък: „Ето мястото, водещо за Витания, където Господ възседна осел и влезе в Йордан...“ (пак там). С малки изключения разказът „Слово за светите места в Ерусалим“ следва позицията на прекия свидетел на божествените исторически събития и така сякаш докосва по-пряко читателя, кара го сам да преживее описваното.

За средновековния българин погледът към тайнствата и загадъчните пространства на светите места ражда първообразите на онези изконни желания на българите за пътуване до свещения Йерусалим, които познаваме в един по-късен период като *хаджилък* — пътуване до Божи гроб и Светите места; пътуване, считано за престижно, достолепно и богоугодно дело. Нещо повече, към края на XIV в., когато угрозата на османските

завоевателни нашествия надвисва над християнските народи, Палестина и Йерусалим стават привлекателно място за мнозина книжовници монаси. Поклонници и спасяващи се от османския ятаган български свещеници пренасят и съхраняват в йерусалимските и синайските манастири истински шедьоври на старобългарската книжовност като Асеманиевото евангелие, Синайския псалтир, Синайския молитвеник, Добромировото евангелие, Празничен Миней със служби на нашите светци света Петка, свети Иван Рилски, Михаил Воин, Кирил Философ, както и други богослужебни книги (8, с. 7).

През 1415—1420 г. българският книжовник *Константин Костенечки* посещава Палестина, като разглежда не само Йерусалим, но и околни селища, местности, манастири, както и някои средиземноморски острови. Така се ражда краткото пътеписно съчинение, познато като *Пътуване до Палестина*. Докато за една част от това съчинение се твърди, че е превод от гръцки, то втората част на оповестените още през 1915 г. т. нар. *фрагменти* от Ловчанския сборник „Описание на светите места“ е превод или преработка, без обаче да е установен още първообразът. Допуска се, че двете части са всъщност два отделни пътеписа (9, с. 521). Около двайсет са наименованията на реки, селища и местности, които откриваме в пътеписа, дори се посочват разстоянията, прави се описание на поминъка, на религиите, разказва се за нравите на жителите. В детайли се описва църквата на гроба Господен, посочва се, че гробът на Богородица е в Гетсимания и обърнат на юг; с подробности, в крачки, се указва и разстоянието до някое от светите места. Несъмнено К. Костенечки е извършил сам пътуването до Палестина и дори е ползвал отчасти или изцяло гръцки ръкопис, което личи и от неговото авторово участие в съставителството и интерпретацията на превода; същото пътуване пък е отбелязано в *Сказание за буквите и Житието* на Стефан Лазаревич от самия К. Костенечки, и то несъмнено е оказало влияние върху жизнения и творческия му път. Това съчинение е познато обаче и на мнозина книжовници, които вече доразвиват и обогатяват идеите и творческия подход на изтъкнатия представител на Търновската книжовна школа.

Друг пътепис, свързан със старобългарската книжнина, който се приближава до творческата концепция на К. Костенечки, е съчинението на прекаралия 17 години в Йерусалим български монах *Арсений от Солун*, от чиято пътеписна творба има запазени 13 преписа от XVI — XII в., главно руски, като най-старият е от XVI в., със среднобългарски правопис (9, с. 518). Гледната точка на Арсений е на пътуващ поклонник и подобно на Костенечки той предава на читателя своите впечатления от видяно и прочетено в богослужебната книжнина, вкарвайки апокрифни акценти, преплитайки легендите с географското или чисто църковноисторическото описание. И тъй като разказът е плавен, без излишната словесна натруфеност, пътеписът на дякон Арсений Солунски става близък

на читателя. Той далеч надживява времето, в което живее и което описва авторът — втората половина на XIV в. За популярността на този пътепис говорят и многобройните негови преписи. Още в началото на пътеписа Арсений заявява своята гледна точка на компетентен очевидец: „Ето, аз раб божи Арсений, смирен дякон от Солуна града, съм бил в Ерусалим 17 години, видял съм Ерусалим и всички знамения ерусалимски...“ (8, с. 339). Някои автори считат поклонническото описание за нов литературен вид, с който се поставят основите на пътеписната традиция и пътеписната литература (8, с. 23). И действително в поклонническото описание на Арсений Солунски и следващите го автори като че ли откриваме онези общи черти на една неусетно формираща се жанрова традиция, отвеждаща читателя към нещо различно от познатите описания пътеводители на византийската и по-сетне на гръцката книжнина — у българските автори има един явен стремеж за споделяне вълненията и наблюденията от описаното, които правят наратива не само достоверен, но и създават атмосфера, в която разказвачът се превръща в основен герой и тълкувател на описаното. И Арсений, и неговите следовници се вълнуват от човешките проявления в божествената личност — Рождението Христово, смъртта на Богородица, вълнуват се от чудесата гроба Господен и пресъздават с простички думи знаменията, като не пропускат да вмъкват туктам и географски описания, които им служат за преминаване от един към друг мотив на повествованието. Между разказа за знаменията, свързани със Света Богородица и очистителното преминаване край гроба на св. Пелагия за изповедание на греховете, Арсений например вкарва кратък текст отстъпление, служещ за разграничаване на отделните мотиви и допълнително осведомяване на читателя: „От Ерусалим до Елеонската планина има една миля, планината е много висока, на нея растат маслинови дървета, а друга гора няма“ (8, с. 340). При този автор наред с чисто географските сведения не липсват и по-поетични описания: „А в дома Давидов нямаш сили да гледаш, докато е слънчев ден, сияе, сякаш слънцето гледаш, и докато слънцето не залезе, не ще дойдеш до него...“ (8, с. 341). В пътеписа на Арсения може да доловим и още нещо — влиянието на апокрифната и богомилската традиция. Сякаш онези скрити митологични представи на българина избуяват изпод самия текст и превръщат разказа в една своеобразна легенда: „...Дето се е родил Христос, Света Богородица хващала с ръце земята, тук израсла от дясната страна трева като ръката на света Богородица, а от лявата страна на града сякаш като кръст... и ако на Рождество Христово има служба, започват да мълвят протяжно, ръката и кръстът се свиват, а млякото на света Богородица — от него излиза пара. И ръката на света Богородица, и кръстът се простират, докато отпеят, ръката се отпуска и кръстът, и млякото секва.“ (8, с. 340). Дори и да допуснем, че авторът е познавал мотива за майчинството, разработен в руската поклонническа литература, то в случая този

мотив при Арсений е интерпретиран по оригинален начин от българина, още повече и в текстово отношение това е един от най-сполучливите моменти в композицията на пътеписа. Налице е и друг интересен мотив — главата на Адам се представя като глава на църква или глава пещера, в съответствие с апокрифните виждания на съвременника: „И като се влезе в църквата, от лявата страна лежи главата на Адам, първосъздадения човек. От дверите [има] 35 сажена до главата на Адам, а в тази глава има църква, службата в нея е дневна, а [той] лежи възник. А дверите са на главата и лежи [той] в църковния олтар.“ (8, с. 339). Дали К. Костенечки е познавал монах Арсений и възможно ли е да е ползвал неговото съчинение, или двамата са съвременници, но все пак търновският писател е изцяло оригинален и самобитен, остава въпрос за бъдещо проучване, но несъмнено и в двата книжовни източника е налице преклонението пред божественото начало както и в най-дребните, незначителните детайли, описвани в техните творби, така и в онова изконно и чисто човешко любопитство към вечните и същевременно земните неща, сближаващи нашите книжовници с ценностите на Ранния европейски ренесанс.

Преходът от ръкописната към книгоиздателската традиция е поставен едва през 1748 г., когато във Виена Христофор Жефарович издава на църковнославянски език едно пътеписно описание, съставено в Ерусалим от монаха българин Висарион. Заглавието е обстоятелствено: *„Описание на светия божии град Ерусалим, църквата на живоносния гроб Господен и на другите свети места, в които по свидетелството на светите евангелисти от Рождество до Възнесение Христово се извърши много за човешкото спасение“*. В своеобразното подзаглавие — цитира се писмено съгласие на православния сръбски и влашки митрополит и придворен австрийски съветник митрополит Исая Антонович, с дата 30 ноември 1848 г. по повод на прошенията на архимандрит Симеон Симеонович, ерусалимски архимандрит, с цел „желаещите да слушат, да четат и да разберат, да се издаде печатно и да се изпрати сред народа“, става ясно, че е постигнато официално потвърждение за излизането на книгата, като се уточнява, че тя се издава „с настояването“ на йеродякон Христофор Жефарович — с други думи, българинът е настоятел и на практика издател — нещо повече, той прави редица медни гравюри на манастирите край Ерусалим, светите местности край река Йордан и Витлеем, които внасят нов, съществен елемент в пътеписната поклонническа литература — използването на художествената илюстрация с помощта на високочечатната гравюра върху мед. Може да допуснем, че българският монах Висарион е познавал творчеството на Константин Костенечки и други книжовници, автори на пътеписни съчинения, свързани със Светите места, чел ги е внимателно и на основата на собствените си наблюдения е написал интересна и полезна за своя съвременник

читател книга, дял за което, разбира се, има и Христофор Жефарович в качеството си на съставител и художник илюстратор.

Удачното съчетание на текст и илюстративен материал при Жефарович несъмнено следва пътя на илюстрацията в българската ръкописна книга и най-добрите образци на книжовното изкуство, създадени от творците на Търновската книжовна школа, но, от друга страна, е в съзвучие с европейската книгоиздателската традиция — нека да припомним, че при отпечатването на богослужбна литература издателят Кристоф Плантейн например ползва услугите на знаменития Питер Паул Рубенс, с илюстрацията на европейската книга са свързани представители на фламандската, холандската и немската живопис. От друга страна, за изданията на висок печат с използването на медни клишета вече е имало успешни опити и в Австро-Унгария, накъдето пръв от българските издатели далеч още преди появата на „Кириакодромион Сиреч Неделник Поучение“ (1806) се устремява Христофор Жефарович. През 1849 г. книгата е преведена на гръцки и е включена като приложение за шест издания към книгата на Василий Барски (Пешеходца Василия — Барского — Плаки Албова, урож. Киевского, монаха антиохийского. Путешествие по святым местам в Европе, Азия и Африке. 1723—1747). През 1836 г. е направен и друг превод на руски от архим. Таворски. Известни са и два сръбски преписа, в които ясно е отбелязано авторството на българския монах хаджи Висарион от с. Брезен край Разлог и които са сходни текстово с изданието на Хр. Жефарович (8, с. 24). „Описание святого града Ерусалима“ е преиздадено през 1772 и 1781 г. Така книгата на Жефарович става привлекателно пътеписно четиво за няколко народа. Дял за това има както текстът, така и емблематичният подход на съставителя Жефарович, дал на българите още и своята великолепна илюстрирана „Стематография“ (1741). В „Описание святого града Ерусалима“ текстовата част носи онези нужни послания към читателя, които са удовлетворявали неговата необходимост от четиво, свързано с божествените легенди, на границата между божествените откровения и апокрифните представи за един загадъчен, митичен свят. Навярно книгата е била познавана и от издатели като Христо Г. Данов, Николай Павлович, Драган Манчов, Иван Момчилов, които след няколко десетилетия, в бурните вълни на Българското възраждане, ще търсят солидни печатници и литографии в австрийската столица и ще намерят такива в лицето на Леополд Зомер (Сомер), „Българска печатница на Янко С. Ковачев и сие“, правителствената печатница-литография и пр., за да развият своята дейност.

През 1865 г. в печатницата на Леополд Зомер Иван Момчилов издава в свой превод „Описание на светия град Йерусалим и изобищо на светите места на Изток“, като прилага няколко илюстрации и карти на описваните поклоннически обекти. „Иждивители“ на изданието са братята Хорозови (в книгата Хорозовски) — йеромонах хаджи Теодосий и

йеродякон хаджи Кесарий, управители на Капиновския манастир, подстригани в монашеството във Витлеем и бивши служители на българската църква в Цариград, както се вижда от пространното уточняващо подзаглавие. Нека припомним, че хаджи Кесарий Хорозов е основателят и пръв игумен на Мерданския манастир — недалеч от старата столица Търново. Подобни родолюбиви издателски прояви са били характерни за немалко свещеници и миряни в епохата на Българското възрождане, желаещи да популяризират светите места в Палестина и Ерусалим и поклонническата пътеписна литература сред българското население, независимо че в последните две десетилетия родното ни книгоиздаване вече търси по-съвременни форми за печатна и книжна комуникация и тук вече идва мястото на действителните пътеписи, които откриваме като описания на отделни селища в различни дописки, географско-исторически очерци и статии на местни автори, голяма част от които днес са ценен краеведски и историографски материал.

Един от активните автори на описания е македонският българин Йордан Константинов Джинот (1810, Велес — 1882), виден възрожденски учител и книжовник, сътрудник на „Цариградски вестник“, където в броевете 200 до 240, 20 ноември 1854 г. до 3 септември 1855 г., представя описания с географско-пътеписен и краеведски характер на градовете Скопие, Велес, Прилеп, Кратово, Битоля, Охрид, Преспа и пр., считани за селища с преобладаващо българско население. В наши дни пътеписите на този бележит възрожденец бяха издадени от издателство „Абагар“ — В. Търново, в книгата „Йордан Хаджиконстантинов—Джинот. Българин съм“ с предговор, съставителство и редакция на Иван Радев (6).

С пътеписен характер се отличават и някои произведения, които се считат за образци на родната ни възрожденска книжнина и са свързани с образователния процес в българското училище. Пътеписни акценти откриваме в „Славеноболгарское детеводство“ на пребиваващите в Свищов учители издатели Неофит Хилендарски Бозвели и Емануил Васкидович. Това енциклопедично учебно помагало в шест части, съпроводено с удачен емблематичен материал към текста, излиза през 1834—1835 г. в Крагуевац и в преместилата се в Белград през този период Княжеско-сръбска типография. Изданието се осъществява благодарение на своеобразните научни експедиции, които предприема Неофит Бозвели. Сам той пътува до градовете Търново, Дряново, Елена, Трявна, Разград, Шумен, Варна, Провадия, Котел, Клисурса, Копривщица, Панагюрище, Калофер, Карлово, Казанлък, Стара Загора, Чирпан и други селища, за да събере не само абонати и спомоществатели, но и редица ценни сведения, които обработва и вкарва в петата, географската част на изданието, озаглавена „Краткое политическое землеописание за обучението на българското младенчество“ в един немалък обем за епохата — 93 страници. На с. 15—16 авторът разказва за предприетите си обиколки по българските

земи, благодари на отзовалите се с помощ за издаването на книгата и същевременно показва огорчение от неразбирането, с което е посрещнат в някои селища (3, с. 125—129).

В утвърждаването на пътеписа като неразделна част от издателската комуникация, подпомагаща българина през Възраждането, се открояват пътеписите на д-р Иван Богоров (1818—1892). Още при издаването на първия български вестник „Българский орел“ (Лайпциг) той публикува своите „Описания на село Котел, град Самоков, Рилский манастир“ (№ 1, 2, 3, 20 апр., 20 септ. 1846, 1 ян. 1847), а през 1865—1867 г. в цариградския вестник „Турция“ печата редица пътеписи за пътуванията и впечатленията си от различни български градове, както и от самата столица на империята: „Няколко дена разходка в Свищов“ (№ 1, 10 юли 1865); „Няколко дена разходка в Търново“ (№ 2, 17 юли 1865); „Няколко дена разходка в Пловдив“ (№ 7, 21 авг. 1865); „Няколко дена разходка в Калофер“ (№ 11, 18 септ. 1865); „Няколко дена разходка в Хаской“ (11 дек. 1865); „Няколко дена разходка в Чирпан“ (№ 27, 8 ян. 1866); „Няколко дена разходка в Ески Заара“ (№ 29, 30, 22 и 29 ян. 1866); „Няколко дена разходка в Сливен“ (№ 31—32, 12 февр. 1866); „Няколко дена разходка в Балкапанхан“ (цариградски квартал с българско население — б.м., Л.Г) — (№ 35, 5 март 1866); „Няколко дена разходка в Карнобат“ (№ 43, 30 апр. 1866); „Няколко дена разходка във Варна“ (III, № 27, 1 ян. 1867); „Няколко дена разходка в хаджиоглу Пазарджик“ (III, № 31, 28 ян. 1867); „Няколко дена разходка в Ески Джумая“ (III, № 35, 25 февр. 1867). Тези пътеписи Иван Богоров събира в книгата си „Няколко дена разходка по българските места. Пътувал през 1865—1866“, която издава в Букурещ в печатницата на К. Н. Радулеску през 1868 г. Книгата е в обем 60 страници, като освен споменатите публикувани пътеписи са добавени и още — за Русе, Казанлък и др. Интересно е, че тези пътеписни описания са твърде различни от основните филологически занимания на д-р Иван Богоров, но все пак те ни дават една интересна картина на българския град с неговото стопанско израстване, като неизменно в пътеписите присъства авторската личност със своите съвети и прогнози, присъства личната оценка, забелязва се индивидуалността на автора, разказващ на едни места спокойно, а на други развълнувано под формата на своеобразни писма от различни краища на отечеството.

Пътеписни и народопсихологически акценти откриваме и ранното творчество на Любен Каравелов — „Из записок болгара“, публикувана в т. 68, 1867 г. на „Русский вестник“, по-късно преработена на български със заглавие „Записки за България и българете“ и публикувана във в. „Независимост“ (от брой 37 до брой 52, 29 юни 12 октомври 1874 г.), в. „Знаме“ (от 1 до 7 брой, 8 дек. 1874—26 ян. 1875) и сп. „Знание“ (кн. 3, 4, 5; 15 и 30 март 1876 и 15 май 1878). Част от записките на Каравелов,

озаглавени „Филиппопол и его жители“, е обнародвана и в т. 1, 1878 г. на руското сп. „Славянский мир“.

С пътеписната литература през Възраждането ни се свързва и дейността на Българско печатарско дружество (БПД) „Промисление“ в Цариград. Сред значимите преводни книги, дело на дружеството — общо 32, се открояват и няколко издания, които макар и да не са изцяло пътеписни, съдържат отделни фрагменти или композиционни особености, свързани с пътеписната книжнина на българите, твърде различна от поклонническата литература — преди всичко със своя светски характер, с приключенските подходи към интерпретацията на текста, съзвучни със западноевропейския сантиментализъм и романтизъм, с образователните и нравоучителните знания, съдържащи се в тях. През 1873 г. книжовникът Стефан Савов Бобчев, деен член на настоятелството на „Промисление“, превежда от френски, а дружествената печатница на Петър Карапетров отпечатва „Пътуване около света“, една книга с немалък обем от 320 страници, която привлича мнозина читатели и има определен успех. Причината за успеха на това издание се крие в особения подход на преводача и съставителя С. С. Бобчев, който удачно компилира произведенията на трима французи, специалисти по география и етнография — Гийом Лежан, Жан Анри Убичини и Синве. Макар да прилича на политическа география и вместива познания, свързани с география на континентите, допълвана от астрономия, обща физическа география, океанография, то в изданието се появява на редица места личността на преводача съставител, който „води“ читателя, провокира интереса му, проявява пристрастност, когато говори за българската география, описанията на природните земи и богатства на българската земя, вмъква данни за достойното ни историческо минало и днешния бит на българите, съпоставени с останалите балкански народи. Текстът, предаден достъпно, поражда национална гордост, вдъхва самочувствие на българите. С очевидно добронамерено пристрастие авторът съставител изтъква предимствата на съвременните демократични държави, устроени на федерални основи — Швейцария, САЩ, сочи приносите на велики нации като Германия и Англия, дали на света гениални мислители — Кант, Гьоте, Шилер, Шекспир, Нютон, Бейкън, изразява симпатии към Русия. В предговора от името на настоятелството на БПД „Промисление“ към книгата се казва: „...В нея са описани нрави, език, управление и много забележителни неща във всяка държава. Тая книжка, както е преведена..., допълнена [е] с много любопитни и занимателни описания на места, народи, животни и прч.“ Общият тираж на изданието е 3000 екземпляра, като веднага след излизането ѝ от печат 1000 екземпляра са разпространени в големите градове като Варна, Русе, Търново, Тулча, Велес, Битоля, а останалите екземпляри след становището на цензурата временно са конфискувани от полицията, като биват премахнати страни-

ците, засягащи османското правителство. Скоро след това управителят Иван Говедаров получава обратно цензурирани по този начин екземпляри от злополучния тираж (12, с.131). Но окастрен по този начин, тиражът на този своеобразен географски пътепис предизвиква голямо оживление в публичното пространство на българската книжовност. Това е един от немногото случаи, когато българите търсят усърдно и купуват една книга, още повече че само година след излизането ѝ „Пътуване около света“ вече служи за учебно помагало в много български училища, а само в Цариград българската колония купува близо 500 екземпляра. За нейното добро разпространение се грижат дори от Рилския и Зографския манастир, търсят я българи от Белград и Загреб, а за вътрешността на империята нейното разпространение се подема от книжарниците на книжовното дружество на Иван Момчилов и сие, от книжарниците на Драган Манчов в Пловдив, Свищов и Солун.

На успех се радва и другата нашумяла книга на БПД „Промисление“ в Цариград — „Приключенията на Телемаха“ от Франсоа де Салиняк Деламот Фенелон (1651—1715), виден представител на френския сантиментализъм, чийто педагогически роман „Авантюрите на Телемах, син на Одисея“ — публикуван през 1699 г., е преиздаван многократно на различни езици, ставайки любим и на мнозина възрожденски българи. През 1845 г. шест глави от книгата и дълъг предговор на преводача Параскев Г. Пиперов, търговец от Русе, Лайпциг и Одеса, са оформени като първата част на самостоятелното издание в четири части „Приключения Телемаха сина Одисееваго“ (Виена, писмени Мехитарийскога манастира. 148 с.). Благодарение на сполучливия превод на Никола Михайловски от френски и пространния предговор, в който той разказва за живота на френския писател, за смисъла и значението на книгата (с. 2—15), на просвещенските идеи, както и на цялостното оформление и печат изданието от 1873 г., реализирано от БПД „Промисление“ и отпечатано в дружествената печатница на П. Карапетров и сие, се превръща в едно от най-популярните четива за възрожденския българин. Независимо от своите педагогически послания, поучения с нравствен подтекст и просвещенски идеи все пак този роман в български превод прозвучава със своите пътеписни акценти — докато героят пътува, заедно с него и читателят сякаш присъства в творбата, за да надникнат заедно в непознати страни от митологията, из пустини и живописни места на Африка, Сицилия, Египетското царство, в една атмосфера на непознатото, тайнственото и загадъчното. Неслучайно изданието се ползва с широка популярност сред българите и в пределите на Османската империя, и извън нея, препоръчвано е и се ползва като учебно пособие в българските училища, а сред българската колония в Цариград за две години след излизането на книгата са продадени над 70 екземпляра,

записани са и 559 спомоществователи от 46 селища (12, с. 137). В рубриката „Книжевни известия“, бр. 6 от 24 ноември 1873 г. на букурещкия вестник „Независимост“, орган на БРЦК, Любен Каравелов критикува липсата на необходимите изходни данни, указващи на видно място авторите на „Приключенията на Телемаха“ и „Пътуване около светът“, където са посочени от издателя преди всичко имената на преводачите. Че Каравелов е доловил пътеписния акцент, се долавя и от неговата иронична забележка към С. С. Бобчев: „Нека нашите глупави българи мислят, че тоя пътешественик е сам г. Бобчев.“ (Пак там.)

Пътеписни описания и нюанси се срещат и в издадената от БПД „Промишление“ през 1871 г. „Наводнение на Дунав“ — преведена от френското издание и побългарена от С. С. Бобчев нравоучителна повест приказка на немския писател Кристоф фон Шмид. Преводачът си е позволил да замени името на Рейн с Дунав, да подмени и някои лични имена, а заедно с това да допълни няколко свои описания на река Дунав, да развие действието — пътуването на героя Стойко Живков (в оригинала Мартин Браун) по дунавските брегове между Русе и Свищов. Описанията са интересни със своя етнографски и пътеписен характер — те разкриват българския бит от 70-те години на XIX в.

Сред предложените и неосъществени издания на БПД „Промишление“ в Цариград е и една „нравствена“ пътеписна книга: „Пет недели в балона, изследователско пътуване на трима англичани по Африка“, превод от чешки на Васил Атанасов, по това време ученик в Кьонигрец, Чехия. Според В. Тилева това вероятно е била преводна творба, заимствана от роман с подобно заглавие на Жул Верн. С близко или направо заимствано от Жул Верн заглавие се свързва и още едно предложение от възрожденския автор Искро Цвятков Мачев „Пътуване около света в 8 дена“ (12, с. 190).

Българският възрожденски книжовник е оригинален с отношението си към пътеписната литература. Освен в описание на родния край, на местното селище, на пътувания из страната, той може да организира дарбата си едно такова пътуване да стане в стихове и да зазвучи като поетична пътеписна творба. Такъв е случаят с Киро Петров, родом от Горни Турчета (Бяла черква), известен сред народа като Бачо Киро. През 1876 г. той ще поведе заедно с юначния Поп Харитон белочерковци и въстаници от околните села край река Росица към Дряновския манастир, за да увековечат със саможертвата си имена в борбата на българите за национална независимост. Три години по-рано той все още е народен учител, събирач на старини и исторически сведения, пътешественик. В същата 1873 г. белочерковското читалище „Селски труд“, като „подарък на посетителите си“, издава книгата му „Пътуванието на Бача Кира. Нагласено в стихове от същия“. Изданието излиза в печатницата на

Дунавския вилает в Русе в обем 47 с., с предисловие на автора, който се подписва като „Киру Петров“. С подобен характер е и „Второ пътувание на Бача Кира“ (Русе, печатница на Дунавската област, 1874. 52 с.), като към заглавието е уточнено, че „издават добрите му приятели за любопитни читатели“. Интересно е мотото на автора, поставено след заглавието: „Щял да ходи във Виена, но ся върнал, защото пари няма. Пътувал по Сръбско пешак. Прочети вътре и виж как има го български и турски.“

Книжовникът *Тодор Поппетров Икономов* е сред редовните и усърдни сътрудници на цариградските вестници „Время“, „България“, „Турция“, „Македония“, „Право“ и столичните списания „Читалище“ и „Зорница“. Автор на редица български читанки, методически ръководства и учебници, същевременно Т. Икономов като учител и един от най-дейните участници в борбата за църковна независимост, написва своите бележки за обществения живот в някои посетени български градове — Тулча, Търново, Габрово, Казанлък, Стара Загора, Нова Загора, Сливен, Жеравна, Котел, Ески Джумая, Шумен, Провадия и Русчук, които излизат в броеве 21 и от брой 23 до брой 27, от 10 юли до 21 август 1871 г. под заглавие „Пътни впечатления“.

Интересен похват в пътеписа си от Триест с дата 18 юли 1874 г. използва книжовникът от Сливен *Стефан Панаретов*, дългогодишен учител по български език, а от 1914 г. и български дипломатически представител във Вашингтон. Неговият пътепис също е озаглавен „Пътни впечатления“ и е публикуван в брой 8 от 21 септември 1874 г. на цариградския вестник „Напредък“. Панаретов пресъздава диалог между пътуващия автор и англичанин, който разпитва спътника си с интерес дали е мексиканец или пък китаец, а накрая силно е удивен, че съществуват българи в Европа, за които по-малко е чувал, отколкото за дивите племена в Африка и Австралия. Макар не пряко изразен, подтекстът внушава едно определено самочувствие за българска и европейска принадлежност на автора, който дори и при описанията на чужди земи и пространства не е чак дотам удивен и не се прехласва пред чуждото, а се стреми да внася известен обективизъм в повествователната форма.

Сред пътеписно-мемоарните творби, свързани с националноосвободителното движение, е книгата на Панайот Хитов „Моето пътувание по Стара планина и животоописание на някои български стари и нови войводи“ (Букурещ, печат. Свобода, 1872, 159 с.), редактирана и издадена от Любен Каравелов. Писателят си позволява да добави някои белетристични описания и промени в нешлифования текст, заради което между войводата и него възниква сериозно спречкване. С безспорния си талант обаче Каравелов способства за художествена интерпретация на редица пътеписни картини от двете страни на Балкана, съпътстващи бойния път на Хитовата чета.

С пътеписен характер са бележките на непосредствения участник и очевидец Филип Симидов (1852—1925) за Сръбско-турската война от 1876 г., озаглавени „Съвременни записки за българските чети в Сърбия в 1876. Покрита храброст“, в две книжки, издадени в Гюргево от Димитър Дундов, в печатницата на в. „Нова България“. През есента на с.г. Симидов участва в редактирането на вестника след завръщането си в Сърбия и пише своите записки, които освен мемоарен, имат историографски и пътеписен акцент. През юни—юли 1876 г. Симидов се включва като взводен командир в многочислената доброволческа чета на войводата Филип Тотю „Балканский лев“ и старателно си води бележки от пътуванията, които използва за двете части на изданието, озаглавени „Битката при Флорентина“ и „Битката при Гредетинските планини“. По-късно Симидов ще интервюира допълнително войводата, за да допълни впечатленията си и да напише първия у нас биографичен роман за националноосвободителното движение „Прочутия Филип Тотю войвода, наречен „Хвърковатия Тотю“, отпечатан в два тома през 1900 г. в русенската печатница на Д. Дробняк.

В пространството на пътеписната ни книжнина през Възраждането остава сериозен принос и възрожденският книжовник, учител и поборник Никола Атанасов Живков (1847—1901). Родом от Търново, пребивавал за кратко в Цариград, от май 1871 г. до края на май 1872 г. той е управител на книжарницата на Христо Г. Данов в Русе, а заедно с това е пътуващ книжар, разпространяващ учебникарска книжнина. При многобройните си пътувания посещава всички големи селища в Северна България и поголемите дунавски градове. Записките от пътуванията публикува в цариградския вестник „Право“ в една обща поредица със заглавие „Пътни бележки“, които излизат във вестник „Право“ (№ 43, 45, 46, 47, 40 от 1870 г., продължават в № 1, 3, 4, 8, 13, 14, 16, 18, 23, 26, 27, 28, 31, 34, 36 — 1871 г. и № 52 — 1872 г.). За разлика от мнозина свои съвременници, които публикуват пътни впечатления за бита и поминъка на българите, пътеписите на Никола Живков хвърлят обилна светлина върху местните радетели за въздигането на училища и читалища — разказва например за учителя Доганов в Берковица и за благодетеля Петър Хаджилиев — купил 2000 буквара, които смята да раздаде безвъзмездно на учениците по околните села, за оряховския протосингел Алипий, заел се да урежда училищните дела и привлякъл добър учител в градчето, за Драган Цанков и владиката Антим, по-късно обявен за първи български екзарх, приветства усилията на габровските учители и учителки за привличане на „зачернените“ монахини към образователното дело. В пътеписите си обаче Н. Живков не пощадява невежите и сребролюбиви свещеници и монаси, осмива тяхната похотливост и лакомство, изобличава разхищенията на игумените и тяхното нежелание да се приобщят към насъщните нужди на светското образование.

Едно от последните четива за пътуващи поклонници, насочващи възрожденския българин не към светите места на Палестина и Ерусалим, а към българските свети територии и пространства, е „Описание болгарскаго священаго манастиря Рилскаго“ от Неофит Рилски. Книгата е издадена през 1879 г. от името на Рилския манастир в софийската печатница на Янко С. Ковачев. Това е и последната книга на видния наш книжовник и издател, подписал се за автор като *Неофит Рилец*.

Пътеписът може да е нов архетип и същевременно остаряло литературно-публицистично клише, ако самият той не търси преоткриването на архетипове, ако не изучава опита на човечеството и ако не примирява света като представа в едно изумително единство и многообразие на естетика и конкретика, на детайли и подтекстови внушения, на символи и реалности. В дългото пътуване от ръкописа към издателската традиция през Възраждането родната ни пътеписна литература има своите находчиви попадения, постепенно се утвърждава, избистря почерка и разкрива новите очертания на свят, поглеждан пред очите на любознателни и даровити автори, които търсят родолюбивите акценти, познавателното начало, но и се стремят да правят обобщения за народопсихологията, акцентират върху житейски и нравствено-философски възгледи, характерни и дори изпреварващи епохата. Наистина до Освобождението българската литература се отличава със синкретичност, с пъстра палитра от смесващи и взаимно преливащи един в друг жанрове — очерк, разказ, фолклорно или етнографско описание, журналистически и публицистични форми като статията, дописката, прегледа, автобиографията, спомените и т.н. Характерно е смесването на географски, статистически, етнологически и белетристични, дори и епистоларни текстове, като се раждат синкретичните произведения, които бихме оприличили на „пътни бележки“ и „пътни записки“, „пътеписни писма“, „пътеписи мемоари“, „пътеписи стихове“. Всички тези творби са белязани от личното присъствие, наблюдение, авторовата оценка, макар понякога във възрожденския вестник и по-рядко в списанието до Освобождението авторът да е анонимен или се подписва с псевдоним. Пестелив и лаконичен, но достатъчно изчерпателен подобно на средновековния писател К. Костенечки, авторът на възрожденския пътепис с включването на наративността се доближава по своята точност и внимателно наблюдение до фотографското изображение, заедно с това обаче се стреми да постави в система своите впечатления, подреждайки ги като исторически, стопанско-географски, народопсихологически, бележки по образованието и културата на възрожденския българин, уредбата на неговите училища, читалища, първите стъпки в театралното дело, разсъждения по основната тема — черковния въпрос. В по-късен период се появяват пътеписните разкази и коментари по темата за националното освобождение. Голяма част от авторите са пред-

ставители на възрожденската ни интелигенция — книжовници, учители, журналисти, читалищни дейци, но и духовници, таксидиоти, търговци.

Пътуването от ръкописа към издателската традиция — това е едно пътуване към себе си, към себепознанието, докосване до личностната и народностната съдба. А началото на пътеписната литература несъмнено ни отвежда към първоизточниците — Търновската книжовна школа, писателя Константин Костенечки и всички онези последователи на духа, чиито измерения може да търсим в аурата на първия български университет край Търновград.

ЛИТЕРАТУРА

1. Българска възрожденска книжнина. Съст. М. Стоянов. Т. 1. С., Наука и изкуство, 1957. 664 с.
2. Гергова, Ани. Книжнината и българите XIX — началото на XX век. С., БАН, 1991. 260 с.
3. Георгиев, Лъчезар. Свищов — издателски и печатарски център (XIX — началото на XX век). Свищов, Международ. фондация „Ал. Константинов“, 1997, с. 125—129).
4. Гюрова, Светла. Българският пътепис. Зараждане и утвърждаване. — За литературните жанрове през Българското възраждане. С., 1979, 186—188.
5. Енциклопедия на българската възрожденска литература. В. Търново, Абагар, 1996.
6. Джинот, Йордан Хаджиконстантинов. Българин съм. Състав. Ив. Радев. В. Търново, Абагар (непосоч. година на издаване; вероятно след 1996). 191 с.
7. Елефтеров, Стефан. Жанрово-типологична еволюция на пътеписа през Възраждането. — Литературна мисъл, 1976, № 7.
8. Книга за българските хаджии. Състав. Св. Гюрова и Н. Данова. С., Бълг. писател, 1985. 448 с.
9. Куев, Куйо, Георги Петков. Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст. С., БАН, 1986. 574 с.
10. Павлова, Илиана. Възрожденски очертания. Фигури и карти, път и памет. В. Търново, Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2004. 192 с.
11. Радев, Иван. Таксидиоти и таксидиотство по българските земи. XVIII — XIX в. В. Търново, Абагар, 1996. 335 с.
12. Тилева, Виктория. Българско печатарско дружество „Промишление“ в Цариград. 1870 — 1885. С., НБКМ, 1985. 474 с.